

Vörös Károly arról a kulturáról beszélt, amelynek az ellentétéről fogok én beszélni. Tudniillik a spontán kulturáról, és ott kétségtelenül sokkal izgalmasabb, mert sokkal újabb tennivalók vannak, mint nálunk. Azonban azt is meg kell állapítani, hogy a mi viszonylatunkban sem néztük meg eléggé Budapest sajátos helyzetét. Budapest sajátos helyzete nem annyira abban van, ami létrejött, hanem abban, ami nem jött létre. Tehát olyan műfajok hiányoznak a magyar irodalomból, amelyek más nagy városokban létrejöttek, viszont amelyek létrejöttekor nagyrészt a többi nagy városban is létrejöttek.

A fölvilágosodás korában, s a korai reformkorban többnyire csak azok az írók szóltak türelmetlenül, vagy éppen lenézéssel a két város idegen nyelvű polgárságáról, sőt magáról a város polgáriasságáról is, akik a rendi ország fönmaradásának vágyát dédelgették; Gvadányi, vagy a drámairól Kisfaludy Sándor, - példázhatja ezt. A reformkor delén és második felében módosult ez a helyzet. Az Európa-szerte a nálunk is és körülöttünk is fokozódó nemzeti mozgalmak hatása s annak érzete, előérzete, hogy a nem magyar ajkuakat az udvar magyar mozgalmak ellen fordíthatja, megnövelte a két testvérváros gyors magyarosodásának vágyát. S ezuttal immár nem Budára esett a hangsúly, de nem is Pestre, hanem most először Budapestre. Széchenyi előtt voltak szép számmal, akikben fölmerült a kétpartu főváros gondolata. József nádor lényegében már egy kézben tartotta a két város gazdagításának, szépitésének gondját. De legkézzelfoghatóbban mégiscsak Széchenyi lelkében fogant meg az európai nagyváros látomása, az ő tevékenysége folytán született meg összekapcsolásuk legfőbb előfeltétele és szimbóluma: a hid.

Pest a reformkor, a polgárosodó nemesség irodalmában nem vált értékjelképpé, de nem vált maró guny támadásának célpontjává sem soha. Szerető humorral övezték inkább, mint szatírával. A jövőt látták benne, de csonkának, bénának, balognak vélték. A maguk hagyományát, és persze a maguk vezető szerepét hiányolták belőle. Emellett, akik ösmerték a nyugat nagyvárosait, tulságosan is vidékiesnek, akik meg csak a magyar vidéket látták még, tulságosan is zajosnak és tarkának vélték. Berzsenyi például egyenesen bocsánatot kért, hogy egy alkalommal versében Pestet dicsérte, erőszaktevésnek érezte tettét a költészetben, különömben pedig saját költészetén. S a népből jöttek is többnyire némi huzódozással vették tudomásul a város szokásrendjét, némi komikumérzéssel értékvilágát, némi megütőkéséssel erkölcsiségét.

Leghamarabb a falusi értelmiség és vidéki polgárság fiai találták magukat benne otthon. Vörösmarty és Nagy Ignác, a két kasznárfi, Frankenburg és Pákh, a két kisvárosi, Pálffy Albert és Kuthy Lajos, a vidéki honoráciorok világából jött ide. De jelképpé ők sem léptették elő, csak a korszak dicsőséges és tragikus végső évtizedében lett jelszó a nagyváros neve, de akkor is inkább a publicisztikában, mint a szépirodalomban. Budapest nevét azonban, amidőn azt Széchenyi zászlóra tűzte, szinte mindenki szívesen vette. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a vezető réteg legiskolázottabb csoportja, Eötvös és társai, a centralisták, Budapesti Szemlének nevezték azt az orgánomot, melyet egy új vezető garnitúra fölnevelésére szántak. A forradalom és a szabadságharc világában ugyan egy pillanatra szétszakadni látszott az új nép, s szembekerülni a két város, de a Forradalmi Kormány budapestinek mondotta magát, és a törvénycikk is megszületett, mely eggyé nyilvánította a két várost. Az elnyomatás idején kezelhették a hatóságok külön városnak Pestet és Budát, a magyarság valamennyi számottevő embere, akár az emigrációban tevékenykedett, akár a passzív ellenállást szervezte, s a kiegyezést készítette elő, a várost egységesen a jövőnd magyar állam fővárosának és jelképeének tekintették. S azután is még, hogy a kiegyezés után most száz esztendeje az igazgatás tekintetében is eggyé lett a két város, azok, akik az ország megerősödését, gazdasági és társadalmi szerkezetének átalakulásától várták, Budapestet tekintették a fejlődés előretolt állásának. Számuk sajnos tulságosan is csekély volt, skálájuk azonban tulságosan is széles és szép volt és elaprózott.

A kiegyezés ellenzői éppugy helyet foglaltak benne, mint létrehozói és védelmezői, mert bármi messze került is például Gyulai csoportja az 1848-as eszményektől, az átalakulást, a polgárosodást bár lassítottan is, de még mindig akarta, s minden városellenesség, Budapest ellenesség mélyen idegen volt tőle. Jellemző módon nemcsak frissen megindult lapját nevezte ő is, Gyulai is újra, mint előbb Eötvös, aztán Csengery Budapesti Szemlének, hanem szerető humorral, melegséggel teljes verseket is irt róla, s végső éveiben Beöthy Zsolt képtelen támadásaival szemben harciasan oltalmára is kelt. S ha Arany megcsipkedte is Vojtinájában a város visszásságait, dicsérte is szépségeit, ha vágyódott is gyermekkorra

emlékeinek színhelyére, Tompának és Ercseynek irt levelei meg öregkori versei hozzá való ragaszkodásáról is tanuskodnak. Fia pedig nagy verses regényének egyik legszebb leíró részét szentelte, amint mondta, a jövő városának, a szép, ifju Budapestnek, s kifejezte benne azt az óhaját is, bárcsak mielőbb hazai kézben lenne a város gazdagsága, ipari és kereskedelme egyaránt. Az ifju liberálisok pedig zászlóvá, mozgalommá, szinte divattá tették Budapest formálásának ügyét. Toldy István, a legpestibb pesti, a nagy irodalomtörténész radikális fia, nem csak a Parlamentben kíván látni minél előbb új embereket, városi polgárokat, iparosokat, kereskedőket és hivatalnokokat, de hosszú tárcákat is irt a városi életforma kialakításának sürgetésére és népszerűsítésére. Keleti Károly pedig tanulmányok egész sorozatát bocsátotta közre, miképp lehetne a város külsejét korszerű polgári nemzeti méltó fővárosává formálni. Utcára, szoborra, parkra, közlekedésre, külvárosra, mindenre kiterjedt a figyelme. Az első zavaró hangok az ifju polgári nacionaliták körében hangzottak föl. Arany is szeretne volna, ha mielőbb magyarul beszélt volna ez a város, de soha eszébe nem jutott, hogy bármi nyomást, vagy akár csak valamely olcsó eszközt is helyesnek tartson ennek érdekében. A Rákosi Jenő és lapja, a Reform köré tömörült fiatal, tulzó, nemzeti, sovíniszta csoport azonban Budapest nagygyá fejlesztését éppoly türelmetlen hévvel sürgette, mint amilyen türelmetlenül követelte magyarosítását is.

Ismerjük el, a nagyváros mindennapi életformáinak, társadalmi, gazdasági, művelődési szerveztségének kialakulását kétségkívül elősegítette a nyelvi egységesülés. Az igazán kártékony abban a módban rejtett, ahogy ezt az egységesülést, ahogy ezt a magyarosodást megvalósítani kívánták. Rákosi a városi magyar nyelv kialakítása helyett a parasztság kicifrázott, sallangosan kimódolt nyelvét akarta rátukmálni a városra. Egy állítólagos népiességet, mindegy, hogy miről, csak zamatosan, izesen, vidékiesen beszéljenek a színpadon - ez volt népszínházának bevallott programja. Kazinczy egykori törekvése fordult itt visszájára. Ő csiszolt, korszerű nyelvet akart, az írást ezért pártolta még akkor is, ha nem volt is művészien magas és eredeti. Rákosi törekvésében az ötvenes évek reménysége támadt új életre. Hamarosan csatlakozott hozzá Szarvas Gáborék félreisiklott nyelvművelő törekvése, s a népnemzeti iskola néhány epigonja. Imre Sándor már nemcsak a paraszti nyelv, hanem az alföldi civisvárosok szokását, életfelfogását is követendő példának tartotta, mint mondta, a kaputos, nadrágos proletárok, a nagyvárosi szegény értelmiség, hogy megint őt idézzem: "izgága szellemiségével" szemben.

Az igazi fordulat azonban a nagybirtokos agráriusok meg a magas klérus jobboldali, ellenzéki mozgalmaival a 90-es években köszöntött be. Budapest neve, mindenekelőtt pedig Pesté, most kettős jelképpé vált. A nemzetietlen hagyománytagadásé, az erkölcsi lezülleszté, a társadalmi fölforgatásé, izlésbeli megbízhatatlanságé a jobboldali reakciószáján, a liberális polgári haladásé, az európai korszerűségé, a kifinomult izlésé, a szemléleti toleranciáé a polgárság ajkán. Nem lehet kétséges, hogy az agráriusok támadása kártékony, sőt életveszélyes damagógia volt, ami aztán a "vádolom ezt a bűnös várost"-féle ostoba Horthy jelszóban nyerte el székelyteljes végkifejletét. Az sem lehet kétséges, hogy a polgárság jobboldali támadóival szemben a nemzet igazi érdekeit védte. A jelszó, a mag azonban el volt vetve, amelyből sokszoros átalakuláson át, sokszoros tartalommodosuláson és tartalomcserén át ujjabkkori irodalmunk egyik legképtelenebb félreértése, álellentéte, hamis alternatívája, a népies urbanus ellentét bontakozott ki. Annál könnyebben, mert a polgárság viszont elsősorban, ha nem is kizárólagosan, csak önmaga érdekeire tekintett, s látókörén kívül hagyta a parasztság ügyét éppoly, mint a munkásnegyedekét is. Különösen a forradalom bukása után, midőn a polgárság nagy többségét kompromisszuma, szövetsége az ujratermelődő birtokosi hatalommal végképp érzéketlenné tette a nemzet többségének szociális problémái iránt.

Az írók többsége azonban állandóan, vagy időszakosan Budapesten élt. Mégis e képtelen ellentéttel hagyták magukat megkülönböztetni és elválasztani. Egy táborba kerültek így olyanok, akiknek vajmi kevés közül lehetett egymáshoz, s elszakadtak olyanok, akiknek egymás mellett lett volna a helyük. Mert a városi kazánfűtő és az uradalmi cseléd emberi méltóságát egyaránt számonkérő Illyés ugyan miben volt városellenes, s az alföldi falu város kisembereinek s a pesti nincsteléneknek elmulasztott életét egyaránt visszakövetelő Nagy Lajos ugyan mennyiben volna kevésbé a nép írója, mint az, aki csak a parasztság sorsát vetíti elének. Különösen, ha a megoldást is ugyanabban, egy szociális vagy éppen szocialista társadalom fölépítésében látták. Nem a város és vidék ellentétéről volt szó, hanem azokéről, akik felelősséggel és hűen ábrázolták társadalmukat, s azokéről, akik csak mulattatni óhajtottak, vagy valamely beteg, ködös rögeszme szolgálatába szegődtek. A valóban jelentősek sohasem tudták magukat ilyen kategóriákba zárni, sem az említettek, sem József Attila,

sem Ady vagy Ady nagy nemzedéke. Ezzel azonban már mélyen benne is vagyunk második kérdéskörünkben, az élmény kérdéskörében.

Van-e hát sajátos budapesti élmény, budapesti irodalom? Igennel is, nemmel is válaszolhatunk. Lényegét tekintve a földbirtokosi és a polgári hatalom kettős szorításában hirtelen felnőtt nagyvárosok élményével rokon, vagy azonos Budapest élményvilága. A semmi más társadalommal pontról pontra nem azonos magyar társadalmi szerkezet, etnikai rétegződés, demográfiai jelleg viszont a mondott nagyvárosi élménykörön belül kétségtelenül biztosít egy sajátos szint, koloritot, szelekcíót, Budapest irodalma tehát a magyar nagyvárosi irodalma, mivel azonban országunkban egyetlen nagyváros volt és van, a magyar nagyvárosi irodalma egyenlő Budapest irodalmával.

Nagy Ignác és Kuthy Lajoson szokás kezdeni, s Jósika kétemeletes házával folytatni. Ez a szokás hely is áll, meg nem is. Nem azért nem állja meg a helyét, mert az említettek nem voltak igazán maradandót alkotó nagy írók, hanem azért nem, mert csak koloritjuk pesti annyira amennyire, de sem a nagyváros élményének lényegét, sem ezen belül Pest nagyvárosi lényegét nem ragadták meg, s még nem is ragadhatták meg. A nyugati nagyvárosok elképzelt színeit keverték a fölpezsdülő vidéki város valóságos életképeivel. Akinek képzeletében történelmi, forradalmi olvasmányai nyomán az osztálytársadalmak nagyvárosának világa, nyomorúsága megképződött, s a belőle következő nagy és következetes emberi magatartás kiépült, az, bármi furcsán hangozzék is, a kommunisztikus tanokig előrehatoló Petőfi volt, az Apostol Petőfije.

Művek nélkül, a városi valóságot hűen elénk rajzoló művek nélkül azonban, mert az Apostol végül is nem ilyen valóságot rajzol, pusztán mentalitás alapján mégsem mondhatjuk egyértelműen őt a születő nagyvárosi írójának. Arany már sokkal inkább a városi valóság megélt költője. Mégpedig - a közhittel ellentétben - nemcsak az Őszikék Aránya, hanem már az 1860-as évek elején Pestre érkező Arany is. A polgári nagyvárosban élő ember otthonlanságának, kivetettségének, magányának, zaklatottságának, céltalanság érzetének oly megrendítő teljességgel addig, mint ő az Őreg zsidóban, nemigen adott irodalmunkban senki hangot. "O, mily tömeg, s én egyedül, utam habár közé vegyül, érzem, mint csónak a habon, átmenet mind reáncsapott. Rohannom kell, s a földi boly mellettem gyorsan visszafoly. Kődfátyolkép az emberek, s én egy arcot sem ismerek. Az űstökös megy, s visszatér, kiröppent nyíl oda is ér, az eldobott kő megpihen, én céltalan, én szüntelen, tovább, tovább."

A kiegyezés ifju liberálisai a társadalombírálat kemény, őszinte szándékával fogták a pesti polgári világ ábrázolásához is. De nagyon jellemző az, hogy az évtized vezérműve, a Délibábok hőse is csak a leírásig jutott el pesti részleteiben, s a megrendítőt, a nagy belső rajzot, a lélektani földlédzéssel áthatott társadalomábrázolást a vidék nyújtotta. S még jellemzőbb az, hogy a tősgyökeres pesti, a sokadiziglen polgár Toldy István is párizsi környezetet választott regényében a maga társadalmának a rajzára. Amidőn pedig az Uj emberek című drámájának polgáralakjait Pestről vette, csak papirfigurákat rajzol. S Keleti Károly is hatalmas, mélyen átélt műveltsége, igazi progresszivitása ellenére is, csak történelmi, vidéki életképeket tudott elképzelni a leendő középületek mennyezetképein. Azaz, hogy kapcsolódjak Vörös Károly előadásához, éppen itt mutatkozik meg az, hogy nem sikerült a regény európai nagy korszakában magyar regényt megteremténi. Sőt ennél most mindjárt tovább is kell mennünk a műfajok sajátos pesti kialakulása terén.

A kiegyezés után irodalmunkban az epika került az élre, de a városi világot, a pesti világot csak a századfordulón sikerült megragadnia. A magyar polgári világ, a pesti polgári világ nem érett még meg az epikára, vagy fordítva, a magyar epika nem érett még meg e roppant bonyolult és zürzavaros szövevény ábrázolására. A 80-as években a nagyvárosi világot nem az epika ábrázolta, mégcsak novellában sem, nemhogy regényben, hanem annyira amennyire a líra tükrözte. Vajda, Reviczky, Endrődy, Rudnyánszky lírája. A várossal kapcsolatos élményeik azonban többnyire a városba szorult vidéki ember mélabuját és érzelmes vágyódását tükrözte, gyermekkoruk természetesnek, otthonosnak, családiasnak érzett világa után. Verseik életképi keretét, dalaik utalásba tömörített jelenetkészletét többnyire a város szociális miliójének kirívó, vagy irodalmi sablonlemeit szolgáltatták. A perditá, a picacon vágyakozva nézdegélő éhező, a pénzbe kitartóan szerelmes kopott diák, a padlásszobában meghúzódó író, a családjáért tolvajlásra kényszerülő semmitelen értelmiségi állandóan visszatérő lírai hősök. A városi kisember, vagy éppen proletár szociális miliójének alap-elemei, a városi ember mindennapjainak lényeges a Hét korszakában, irodalmi publicisztikájában lett az elbeszélés fő témája. Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Thury Zoltán, Papp Dániel, Ignóus és a többiek tárcáiban és elbeszéléseiben a naturalizmus sohasem vált, úgy mint Zoláék iskolájában, önmagát igazoló dogmává. Társadalmi törekvéseik és írói rajzaik

harmónikusan fedték egymást, jól általánosító, sőt jelképpé emelhető típusokat választottak. Az irodalmi, az irányzati program nem homályosította el sohasem társadalmi célkitűzéseiket. Ugyanakkor azonban a nagyvárosi, polgári világ lelkiségének győtrő belső ellentmondásai, emberidegen létezési módjai nem kerültek oly élet megvilágításba, mint a monarchia két testvér-nagyvárosának irodalmában, a Kaffkát előkészítő Prágában, a Musil előrelépő Bécsben. Nagyon jellemző, hogy Ambrus ily irányú vállalkozásai mindig csak részleteiben sikerültek, s Gárdonyi nagyszerű kisregényében, az Öreg tekintetes-ben is csak kívülről, a városba helyezett vidéki figura segítségével tudta földézni a polgári nagyvárost, mint ő mondta: a "kövi város" elembertelenítő légkört.

De nagyon jellemző az, hogy megintcsak a novella született meg. Igaz, drámai jellegű novella, de ez a drámai jellegű novella mindig csak társadalmi konfliktust, nagyritkán társadalmi és lélektani konfliktust ábrázolt. Csak Bródynek, aki fölébe magaslott a századforduló városi iróinak, sikerült ezt a világot belső hitellel is megrajzolni, nem sokszor, néhány szép cselédnovellájában, művészi novellájában, s a kispolgári világot ábrázoló elbeszélésében. Tehetségén túl - bizonyosan éppen ezért - mert nem a helyit, és nem a részlegest akarta, hanem a társadalom egészének betegségét kívánta megragadni a bemutatott emberi sorsokon át.

A századelő polgári világának belső nyomoruságát is tökéletesen felszínre hozó Adyval úgy van kissé ez a város, mint volt Pest Petőfivel. Cikkeiben, nagyon gyakran novelláiban is sokszor, verseiben azonban viszonylag ritkán szerepel Budapest, mint motívum. De kora polgári léte, válságvilágának teljes gondolati, érzelmi átélésének élménye az ő verseiben öltött legművészebben, legszebben testet. A polgári világ megvalósításának és meghaladásának szükségét, s e szükséges folyamat minden keserű visszasságát táplálta. A polgári világ ama kisértettségé, amely ott van a bécsiek vagy a prágaiak műveiben, ott van az ő verseiben, emellett ott van mindig az a történeti, az a szociális, az az etikai elszánás, amely ezt a világot meg is akarta változtatni.

Ha a lokális színeket tekintjük, akkor nem jellegzetesen pesti költő. Ha azonban annak a világnak a lényegét, amelynek fejlődési centruma a nagyváros, akkor a kor mindenfajta költészetének, a nagyvárosinak is, a pestinek is elsőszámú embere ő. Tulélt kortársait és két háború közti iróutódait a nagyváros, azaz Budapest tekintetében három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek vezérpéldájaként Herczeg Ferencet említhetném. A városban élő, s a város civilizációs szokásaiból és polgári erkölcsiségéből sokat átvett birtokos osztály irói ezek. Budapest számukra a reprezentálás, a szórakozás, vagy az utálkozás alkalmá. A másodikba az a polgári írógárda sorolható, melynek skálája, fajsúlya a témavilág tekintetében egyaránt mérhetetlenül széles, amely Máraitól Molnár Ferencig, Szép Ernőtől Szomory Dezsőig, Harsányi Zsoltól Hevesi Andrásig terjed. Ez az a réteg, mely belülről rajzolta a polgárság világát. Vannak köztük, akik következetesen megmaradtak a polgárság világánál, s azon belül Pest milliójénél, mint például Szép Ernő, voltak, akik egyre jobban közeledtek osztályukkal együtt a birtokosi réteg iróihoz, mint Harsányi Zsolt vagy a nagyon tehetségesen indult, s hazai bestsellerségbe fulladt Márai, s végül voltak szép számmal, akik egyre inkább a harmadik nagy tábor, a városi proletárság és a falusi szegénység irói felé fordultak, vagy át is léptek azok táborába, Sárközi György vagy Radnóti Miklós példáját említhetném.

A polgárságot saját társadalmi, etikai, esztétikai normáinak alapján megrajzoló polgári írók éppen akkor adtak jelentős ábrázolást, ha vagy ez utóbbi közeledés oldaláról, vagy az egyetemes történelem valamelyik nagy művelődési gondolati, vagy etikai eszménye oldaláról rajzolták a főváros világát. Így született meg az a regény, amely talán legmélyebbre, s legművészebben hatolt a pesti hivatalnok-polgárság világába, Kosztolányi Édes Annája, így Babits Halálfiainak pesti részletei, így Szabó Lőrinc ifjúságának lázadó pesti versei.

Akiknél ez a közeledés, ez az áthangolás nem ment végbe, többnyire, szinte szükségszerűen csuszta tehetségük szintje alá. Márai említett példája mellett elég a szinten nagyon tehetséges Molnár Ferencére utalni. A Szentolvajoktól meg az Éhes várostól a Játék a kastélybanig kétségtelenül lefelé vezet az út. S bármi illuziórontó, mégis itt kell szólnunk arról az íróról, akit a közvélemény egy része Pest és Buda legjellemzőbb írójának vélt, Krudy Gyuláról. Tehetségéhez nem férhet kétség. De ahhoz sem, hogy műve mögül mind e közeledés, mind valamely nagy művelődési, gondolati, etikai eszmény vonzása, mozgatója hiányzott. Kosztolányi saját, éppenséggel nem alacsony szintje fölé emelkedett az Édes Annában, Krudy roppantul egyenetlen, töredékes és saját sablonjait örökké ujraismétlődő alkotó maradt. S ami még sajnálatosabb, a hangulat megjelenítésénél nemigen lépett tovább. Bizonytalan értelmű nosztalgiák vezették tollát, helyszín és különleges milió van benne bő-

ven, egy álombeli Pest-Budáról, a valóságos nagyváros lényeges elemei, vagy éppen gyöt-rő problémái azonban meglehetősen ritkán kerültek írásába. Legyünk azonban igazságosak. Ebbe az inaginárius világba való menekülés egyfajta tiltakozás volt, kétségtelenül. De éppen az ő példája mutatja legjobban, hogy a magyar nagyregény, intellektuális nagyregény milyen hallatlan nehézségekkel küzdött, ahhoz, hogy Thomas Mann-i szinten, vagy nem is Thomas Mann szinten, de csak egy Gide-i szinten is, megszülessék.

Ideje azonban áttérnünk a hamradik csoportra, a Budapestet a proletárság szemé-vel nézők csoportjára. Ez a város nemcsak azzal dicsekedhet, hogy a pétervári mellett a legnagyobb arányú proletárforradalmat vívta meg a világháború végén, hanem azzal is, méltán, hogy olyan proletáriródmalmat mondhat magáénak, amelyet a világ legnagyobb és legó-síbb ipari központjai közül is csak kevés, Nemcsak a szociális kérdéskör intenzitása tekintetében, nemcsak az eszmei érettség szempontjából, de a művészi szint, a művészi meg-újulás vonatkozásában is. A sor, tudjuk, Kassáktól József Attiláig ível. S ez a proletár iro-dalom pontosan azt a szerepet töltötte be, amit a kor marxista elméleti irodalmának leg-haladóbb árnnyalata. Az adott világ leglényegesebb ábrázolását és kifejezését adta. Osztály-irodalom volt ez a szó legmagasabb értelmében, de az egyetemes emberiség kérdéseinek legmélyebb átvilágítása is. S ha Kassáknál ez a törekvés rendkívüli költészettörténeti jelen-tősége ellenére gyakran csak szándék maradt, József Attilánál szó szálaléki megvalósult. De ne legyünk igazságtalanok. A semmiből indult autodidakta proletárgyerek tudatosulásának olyan rajzával, mint amivel mi rendelkezünk az Egy ember élete első kötetében - az egye-temes proletárság is kevéssel rendelkezik. S a fiatal Kassáktól nagy versei éppugy, mint kísérletei a huszadi századi nagyvárosi költészet megeremőitinek élvonalába állítják, Ma-jakovszkij mellé, Brecht mellé, Nezval mellé, Breton mellé. József Attila pedig nemcsak a polgári nagyváros világában élő proletárság szociális és lelki problémáit fejezte ki töké-letes klasszicitással, nemcsak politikai jövőjének egyetlen lehetséges útját jelölte ki, hanem olyan lelki, szellemi, bölcséleti problémákra is igen határozottan válaszolt, amelyek a szoc-ializmus megvalósítása közben, a megvalósított szocializmusban egyaránt nagy hangsúllyal jelentkeznek. Ezekkel a problémákkal a kor elméletirői rendszerint még nem számoltak, még nem néztek szembe. József Attila természetesen nem lokális, regionális vagy éppen provinciális értelemben legnagyobb költője a magyar fővárosnak, hanem abban az értelemben, hogy jól tudta, hogy a szükségszerűen és egyre fokozottabban iparosodó társadalomban az emberiség, a nemzet, az egyén jövőndő sorsának milyensége a városban dől el. Tudta azt is, hogy a város sorsa elválaszthatatlan a vidékétől, hogy a városi szegény ügye eltéphe-tetlen a mezei proletárártól. Egyben tudta azt is, hogy a társadalmi rend átalakítása automa-tikusan nem hozza magával a tudat gyötrelmeinek föloldását. A korszak legnagyobb európai gondolkodóival, polgáriakkal és nem polgáriakkal, került egyvonalba a problémák érzékelé-sében, de míg azok egy része polgári részmegoldásokat kinált, ő egyetemesebb, biztosabb megoldások felé mutatott. Annak a társadalomnak, amelynek életformája, létezési formája végleg a városi, az ipari társadalom létformája lett, ő volt nemcsak itthon, de európai vi-szonylatban is egyik legnagyobb, s egyik leghitelesebb megszólaltatója. S így a két háború között nemcsak az egész magyar irodalomnak, de Budapestnek is ő volt mindmáig a legna-gyobb s a legjellemzőbb költője, akár lokálisan, akár egyetemesen, akár szociálisan, akár tudati tekintetben, akár millió szemszögéből, akár érdemi tekintetben nézzük is a kérdést. Egyszóval benne Budapest ha késve is, az irodalomban is megadta azt, amit a többi nagy-város adott Európának, vagy talán túl is haladta.

S most hád kapcsolódjam vissza ahhoz, amit Vörös Károly mondott. Igen, itt lát-juk azt, hogy az irodalom, az intézményesnek nevezett irodalom természetesen létre-hozta nagyrészt azokat a műfajokat, amelyeket megtanult a többi, a nyugati irodalmaktól, de nem úgy hozta létre. A magyar regény sosem lett olyan regénnyé, mint amilyen a nyugati regény, a magyar novella fejlődött ki helyette, ez az egyik jellegzetes, speciális vonás a magyar polgári korszakban. A másik pedig az, hiszen igen jellemző, hogy a legnagyobb összegző József Attila, aki ezt a Vörös Károly Által spontán kulturának nevezett elemet is ötvözni tudta saját műveltségébe, aki ezt is teljesen föl tudta szívni a maga költészetébe - ez is lírikus. Tehát az egész irodalmunkra jellemző az, hogy mindvégig nem tudtuk létre-hozni igazában azt a nagyregényt, amely a társadalmat teljes egészében be tudta volna mu-tatni, mert akármelyik említett regényt, vagy nem említettet vesszük is, nem egyenlő ran-gu ebben a tekintetben a nyugati nagy polgári, vagy a már a polgárságon túllépő regényirói-nak regényeivel, viszont a lírában kétségtelenül József Attilának ez a szintézis sikerült.

Vörös Károly Budapest művelődését és kulturális életét vizsgálva, előadásában egy igen érdekes ellentétpárt állított fel: az intézményes és a spontán kulturát, amely szerint a szembenálló társadalmi erők ezekbe a kategóriákba polarizálódnak. Így az intézményes kultúra tartja fent a kulturális központi tömegfunkciók intézményeit, s ennek felvevői, alkalmazói az értelmiség, jómódu, művelt polgárság sorából kerülnek ki, országos és nemzetközi törekvéseket egyaránt szolgálnak, de elsősorban a legfelsőbb társadalmi rétegek igényei szerint. Ezzel szemben áll a tömegkultúra, a nagyvárosi helyi kultúra, amely egyértelműleg a kispolgárság és a 100 éves történet folyamán egyre erősebbé váló munkásosztály kulturáját foglalja magában, s amelyet a referátum spontán kulturának említ. Példaként erre a zenei élet bizonyos megnyilvánulásait tárgyalja részletesen.

A város zenei életét azonban sokkal több és bonyolultabb komponens határozza meg. Bármennyire spontán módon alakul is ki pl. a szórakoztató zene, vagy alakul ki a könnyű színpadi műfaj, az operett, egyik sem lehet egyedül jellemző egy város, vagy egy fővárossá fejlődő nagyváros zenei kulturájára. Hová vezetne, ha mindezeket a jelenségeket 1973-ban vizsgálánánk meg Budapesten. Nem lepődnénk meg "Uj Zrinyiász" módjára a változásokon; csaknem ugyanazokkal a címekkel találkozánk a Fővárosi Operettszínház műsorán vagy a vendéglátóipar zenekari által játszott érzelmes, kispolgáris-népies magyarkodó dalrepertoárján. Ez lenne az értékmérője a város zenei kulturájának? Az bizonyos, hogy a magas kultúra minden időben befolyásolta a lentit és a XIX. századi nagy romantikus zeneszerzők, mint pl. Erkel Ferenc vagy Mosonyi Mihály nemzeti iránya egyszerűbb "szalonkomponisták kezén erőltet s divatoskodó magyar ábrándok, cigányos átiratok ponyva műfajává" degradálódott. S ha ez a befolyás néha napjainkig ható, ha valóban nagy társadalmi réteg izlését befolyásoló, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bizonyos lenti kultúra is létrehozta a maga intézményes formáit, pl. a munkás énekkari mozgalomban. Az Általános Munkásszövetség kórusában már a 20-as évektől Justus György, Szalmás Piroska, Vándor Sándor kezdeményezésére olyan intézményes bázis alakult ki, amely a magas kultúra avantgarde-jának méltó hirdetője lett és a harmincas évekre széles rétegben otthont adott Bartók és Kodály művészetének is. Ez a munkás-intézmény-oldal számos zeneszerzőt hozott kapcsolatba a munkás kulturális mozgalommal (az említetteknek kívül elsősorban Szabó Ferencet, Kadosa Pált, Kuti Sándort, Szelényi Istvánt, Mihály Andrást, Tardos Bélát) és nemcsak intézményes, hanem spontán formákban is továbbterjedt. Reinitz Béla, Szabó Ferenc, Arma Pál dalainak a spontán kultúrában való elterjedését a ma folklórisztikusan felgyűjthető variánsok meglehetősen nagy száma bizonyítja. Ez pedig annak a munkás énekkari mozgalomnak az eredménye, amely olyan hagyomány nyomán jött létre, mint a századvég u. n. nagy dalár-mozgalma és amely igen határozott intézményes formákat öltött a főváros egyesítésének éveiben (pl. az Országos Daláregyesület). Ezeknek a kórusoknak a találkozóiin kerültek közel az énekkarokba tömörült spontán zenével élő néptömegek az ország vezető zeneszerzőivel, elsősorban Erkellel, Liszt Ferencel. De maga az intézményes kultúra sem volt a zene területén elszigetelt. A Zeneakadémia felállítása 1875-ben éppen arra jó példa, hogy nemcsak a felsőbb körök keretei közé húzódtott vissza a zenei élet, hanem az intézmény megalakításáért folyó harc tömegigényt fejezett ki, a zene magasszínvonalu oktatását mindenki számára. Bár az országgyűlés már 1873-ban megszavazta a költségeket, az alapítási törvény csak 1875-ben lépett hatályba. Előbb Liszt Hal-téri lakásán talált otthont, majd 1879 őszétől a Vörösmarty utca és a Sugár ut sarkán, ahol Liszt körül egyaránt megfordultak a tehetséges tanulók, a legnagyobb bel- és külföldi zeneszerzők, de a szenzációra éhes főúri körök is. Liszt után 1886-tól Michalovics Ödön lett az igazgató, aki a Magyar Wagner Egy-let élén is állott, s akinek a révén a leginkább hódított tért fővárosunkban a wagnerianus iskola. Mégis az ő igazgatása alatt nőtt fel Dohnányi, Bartók és Kodály, akiket ha a város kétféle polarizálódó kulturájába akarnék besorolni, ugyancsak megakadnánk. Egy olyan nagy romantikus programból nőttek fel (mindannyiuknak Koessler, a neves osztrák pedagógus volt zeneszerző tanáruk a Zeneakadémián), amely elsősorban a külföld zenei áramlataiból táplálkozott és amelyben Európa volt a fontos, a magyar alig, vagy egyáltalán nem.

Szabolcsi Bence írja egy helyen "egyiknek élete a másik nélkül látszat-élet és csak arra jó, hogy az ország önmagát álltassa félműveltség és felületes magyarság mákonyával." Ez ellen a felületes magyarság ellen indult harcba Bartók és Kodály, bár tanuló-éveikben, első próbálkozásaikban aligha sikerült kivonniuk magukat a későromantika erős európai befolyása alól. De maga az a tény, hogy kapcsolatba kerültek az igazi néppzenével - ami Liszt